RANG NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Xayitova Dilshoda Murodjonovna
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada rang nomlarining lingvokulturologik va kognitiv tabiati, ularning milliy dunyoqarashni ifodalashdagi imkoniyatlari hamda konseptual va metaforik ma'no hosil qilish mexanizmlari tahlil qilinadi. Rang birliklari faqat predmetning tashqi belgisini ifodalovchi nominativ vosita emas, balki insonning idroki, hissiy tajribasi, ijtimoiy qadriyatlari va madaniy xotirasini verbal ifodalashga xizmat qiluvchi murakkab semantik birlik sifatida talqin etiladi. Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi rang nomlarining denotativ, konnotativ, assotsiativ va metaforik qatlamlari qiyosiy jihatdan ko'rib chiqilib, rang konseptlarining universal va milliy-madaniy jihatlari ajratiladi. Shuningdek, ranglarning badiiy, ommaviy-kommunikativ va kundalik diskursdagi funksional yuklamasi hamda tarjimada yuzaga keladigan lingvomadaniy muammolar yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *rang nomlari, koloronim, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, rang konsepti, metafora, konnotatsiya, assotsiativ ma'no, semantik maydon, qiyosiy tahlil.*

Аннотация. *В статье рассматриваются лингвокультурологические и когнитивные особенности названий цвета, их роль в вербализации национальной картины мира, концептуальных структур и метафорических значений. Цветовые единицы анализируются не только как номинативные средства обозначения визуального признака, но и как сложные семантические знаки, отражающие восприятие, эмоциональный опыт, социальные ценности и культурную память. Проводится сопоставительный анализ денотативных, коннотативных, ассоциативных и метафорических значений цветообозначений в узбекском и английском языках; выделяются универсальные и национально-культурные особенности их интерпретации. Особое внимание уделяется функционированию цветовых единиц в художественном, медиадискурсе и повседневной коммуникации, а также лингвокультурным трудностям их перевода.*

Ключевые слова: *цветообозначения, колоронимы, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, концепт цвета, метафора, коннотация, ассоциативное значение, семантическое поле, сопоставительный анализ.*

Annotation. *This article examines the linguocultural and cognitive nature of colour terms, focusing on their role in verbalizing cultural worldview, conceptual structures and metaphorical meanings. Colour expressions are considered not merely as nominative units denoting visual properties, but as complex semantic signs reflecting perception, emotional experience, social values and cultural memory. The study compares denotative, connotative, associative and metaphorical meanings of colour terms in Uzbek and English and identifies both universal tendencies and culture-specific interpretations. Particular attention is paid to the functional role of colour terms in artistic, media and everyday discourse, as well as to linguocultural difficulties that may arise in translation.*

Keywords: *colour terms, coloronyms, linguoculturology, cognitive linguistics, colour concept, metaphor, connotation, associative meaning, semantic field, comparative analysis.*

Til birliklari insonning borliqni idrok etishi va uni konseptual jihatdan tartibga solish jarayonini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan rang nomlari alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi, chunki rang bir vaqtning o‘zida fiziologik idrok, individual tajriba va ijtimoiy-madaniy talqin bilan bog‘langan hodisadir. Rangning fizik xususiyati obyektiv hodisa bo‘lsa-da, uning tilda nomlanishi, kategoriyalarga ajratilishi va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishi muayyan til jamoasining tajribasi bilan chambarchas bog‘liq. Rang terminologiyasining tillararo tadqiqi bu birliklar uchun umumiy kognitiv asoslar mavjudligini ko‘rsatish bilan birga, rang kategoriyalarining chegaralari va qo‘shimcha ma’nolarida sezilarli farqlar borligini ham ochib beradi [1; 2].

Rang nomlarini o‘rganish semantika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya va tarjimashunoslik kesishgan nuqtada olib boriladi. Bunday fanlararo yondashuv rangni oddiy sifatlovchi birlik sifatida emas, balki insonning konseptual tizimida muayyan bilim, baho va assotsiatsiyalarni faollashtiruvchi belgi sifatida ko‘rishga imkon beradi. Mazkur maqolaning maqsadi rang nomlarining milliy-madaniy va kognitiv xususiyatlarini tizimli ravishda tavsiflash, o‘zbek hamda ingliz tillaridagi rang birliklarining umumiy va farqli jihatlarini ilmiy asosda ko‘rsatishdan iborat.

Rang nomlari leksik-semantik tizimda o‘zaro munosabatga kirishuvchi birliklar majmuini tashkil etadi. Ularning semantik tuzilmasida, avvalo, denotativ

komponent ajraladi: masalan, “oq devor”, “qizil olma”, “yashil barg” kabi birikmalarda rang predmetning ko‘z bilan idrok qilinadigan xususiyatini bildiradi. Biroq rang nomining ma’nosi shu darajada tugamaydi. U nutqiy vaziyat, madaniy tajriba va kontekst ta’sirida baholovchi, emotsional yoki ramziy qatlamlarni ham faollashtirishi mumkin. Shu sababli rang birliklari semantik jihatdan ko‘p qatlamli leksik birliklar sifatida qaraladi [3].

Berlin va Kayning klassik tadqiqotida turli tillardagi asosiy rang terminlari qiyoslanib, rang lug‘atining shakllanishida tillararo takrorlanuvchi tendensiyalar mavjudligi ko‘rsatildi [1]. Keyingi tadqiqotlarda mazkur model takomillashtirildi va rang kategoriyalarining shakllanishida rangni ko‘rishning psixofizik xususiyatlari bilan bir qatorda madaniy hamda tilga xos omillar ham muhim ekani ta’kidlandi [2]. Demak, rang nomlari tizimini faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki idrok va madaniyatning o‘zaro ta’siri natijasi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Ranglarning semantik maydonida markaz va periferiyani ajratish mumkin. Odatda kundalik muloqotda faol qo‘llanadigan oq, qora, qizil, sariq, yashil, ko‘k kabi birliklar keng semantik va frazeologik imkoniyatlarga ega. Ularning hosilaviy shakllari, tus bildiruvchi birikmalar va metaforik qo‘llanishlari periferik qatlamni kengaytiradi. Masalan, “qora niyat”, “oq ko‘ngil”, “yashil iqtisodiyot” singari birikmalarda rang nomi predmetning rangini emas, abstrakt tushunchani belgilaydi. Bunday semantik siljishlar metafora va metonimiya kabi mexanizmlar orqali yuzaga keladi [4; 5].

Kognitiv tilshunoslikda so‘z ma’nosi inson ongidagi bilimlar tizimidan ajratib qaralmaydi. Shu sababli rang nomi ham faqat lug‘aviy ta’rif bilan chegaralanmay, u bilan bog‘langan obrazlar, tajribalar, baholar va ssenariylarni o‘z ichiga oluvchi konseptual tuzilma sifatida talqin qilinadi. Rang konsepti insonning vizual tajribasi asosida shakllansa-da, keyinchalik ijtimoiy va madaniy tajriba orqali kengayadi. Masalan, yashil rang tabiat, o‘sish va yangilanish bilan bog‘lanishi mumkin; oq rang esa ayrim kontekstlarda poklik, ezgulik yoki marosimiy ma’nolarni faollashtiradi. Bunday assotsiatsiyalar mutlaq va barcha madaniyatlarda bir xil emas, balki tarixiy va ijtimoiy tajriba bilan shakllanadi [3; 6].

Lakoff va Johnson konseptual metafora nazariyasida inson abstrakt tushunchalarni ko‘pincha aniq va tajribada mavjud bo‘lgan domenlar orqali anglashini ko‘rsatadi [4]. Ranglar ham bunday konseptual ko‘chish uchun qulay manba domenlardan biridir. “Qora kunlar”, “oq yo‘l”, “yashil iqtisodiyot”, “blue mood” kabi birikmalarda rangning vizual belgisi boshqa bir abstrakt mazmunni tashkil etuvchi konseptual xaritaga ko‘chadi. Natijada rang nomi predmetni

tasvirlashdan tashqari, vaziyatga munosabat bildirish, baholash yoki muayyan psixologik holatni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Kognitiv yondashuv rang nomlarining prototipik xususiyatini ham hisobga olishni talab qiladi. Rang kategoriyasining barcha a’zolari inson ongida bir xil darajada tipik bo‘lavermaydi. Rangning markaziy namunasi bilan uning chegaraviy ko‘rinishlari o‘rtasida farq mavjud bo‘lishi mumkin. Bu holat rang kategoriyalarining qat’iy geometrik chegaralarga emas, balki idrok va tajriba asosidagi prototiplarga ham tayanishini ko‘rsatadi [2].

Rang nomlarining lingvokulturologik tabiati ularning xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, marosimlari va qadriyatlari bilan aloqasida namoyon bo‘ladi. Bir xil rang turli madaniyatlarda turlicha assotsiativ yuklamaga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli rang birliklarini tarjima qilishda faqat lug‘aviy ekvivalentni topish yetarli emas; uning matndagi konnotatsiyasi, frazeologik qo‘llanishi va madaniy fonini ham hisobga olish zarur [6].

O‘zbek tilida oq va qora ranglar ishtirokidagi birikmalar semantik jihatdan sermahsuldir. “Oq ko‘ngil” birikmasi insonning samimiyligi va ezguligini, “qora niyat” esa salbiy maqsadni anglatadi. “Oq yo‘l” tilak va ezgu niyatni ifodalovchi barqaror birikma sifatida qo‘llanadi. Bu misollarda rangning fizik xususiyati ikkilamchi planga o‘tib, baholovchi va madaniy mazmun ustuvorlik qiladi. Shunday qilib, rang nomi milliy dunyoqarashning verbal ko‘rinishlaridan biriga aylanadi.

Ingliz tilida ham ranglar keng metaforik va idiomatik imkoniyatga ega. Masalan, green birligi ayrim kontekstlarda tajribasizlikni, black esa noqonuniy yoki salbiy faoliyatni anglatishi mumkin; blue esa muayyan birikmalarda tushkunlik holati bilan bog‘lanadi. Biroq bunday ma’nolarni rangning universal va o‘zgarmas xususiyati deb talqin qilish to‘g‘ri emas. Ular muayyan tilning tarixiy-semantik rivoji va madaniy tajribasi bilan shakllangan kontekstual ma’nolardir [3; 6].

Wierzbickaning rang terminlariga bag‘ishlangan tadqiqotlari rangni anglashning umumiy insoniy asoslari bilan birga, uni konseptuallashtirish usullarida madaniy tafovutlar mavjud ekanini ko‘rsatadi [3]. Demak, rang konseptining universal jihati — insonning rangni ko‘rish va farqlash qobiliyati bilan bog‘liq bo‘lsa, uning lingvistik va ramziy jihati madaniy tajriba orqali o‘ziga xoslashadi.

Rang nomlarining semantik rivojida metaforizatsiya alohida o‘rin tutadi. Metafora orqali konkret ko‘rish tajribasi mavhum tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, “qora kun”, “oq niyat”, “yashil iqtisodiyot” kabi birliklarda rang ma’nosi abstrakt ijtimoiy yoki psixologik mazmun bilan bog‘langan. Metaforik ko‘chishning asosida rangga xos idrok etiladigan belgi bilan boshqa hodisa o‘rtasidagi konseptual o‘xshashlik yoki madaniy assotsiatsiya yotadi [4].

Frazeologik birliklarda rang nomlarining qo‘llanishi ularning semantik barqarorligini yanada kuchaytiradi. Bunday birliklarning ma’nosi ko‘pincha alohida komponentlarning oddiy yig‘indisidan kelib chiqmaydi. Masalan, “oq yo‘l”ni faqat oq rang va yo‘lning birikmasi sifatida tushunish uning kommunikativ mazmunini to‘liq ochmaydi. Bu yerda butun birikma til jamoasida shakllangan tilak va ezgulik konseptini faollashtiradi. Shu jihatdan rangli frazeologizmlar milliy konseptosferaning kichik, ammo informativ qatlamini tashkil etadi.

Rang nomlarining metaforik kengayishi diskurs turiga qarab ham o‘zgaradi. Badiiy matnda rang obraz yaratish va estetik ta’sirni kuchaytirish uchun xizmat qilsa, publitsistik matnda baholash yoki qarama-qarshilikni kuchaytirishi mumkin. Ilmiy-ommabop matnlarda esa ranglar ba’zan tasniflash va tushunchalarni tezkor farqlash vositasi sifatida qo‘llanadi. Shu sababli rang birliklarining ma’nosi matnning kommunikativ maqsadi bilan birgalikda tahlil qilinishi kerak [5].

Pragmatik nuqtai nazardan rang nomi so‘zlovchining axborot berishdan tashqari maqsadini ham ifodalashi mumkin. U baholash, ekspressivlik, emotsional ta’sir, e’tiborni jalb qilish va muayyan obrazni shakllantirish kabi vazifalarni bajaradi. Masalan, “qip-qizil yuz”, “qora tun”, “moviy osmon” kabi birikmalarda rang tanlovi matnning emotsional va tasviriy ohangini belgilaydi. Rangning pragmatik yuklamasi esa doimo kontekst, adresat va nutq maqsadi bilan birgalikda yuzaga chiqadi [5].

Reklama va ommaviy kommunikatsiyada ranglarning kommunikativ qiymati ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Rang nomi mahsulotning o‘zini emas, balki u bilan bog‘lanishi kutilayotgan sifatlarni ham faollashtirishi mumkin. Biroq bunday assotsiatsiyalar auditoriyaning yoshi, ijtimoiy tajribasi va madaniy muhitiga qarab farqlanishi ehtimoli yuqori. Shu bois rang vositasidagi kommunikativ ta’sirni universal psixologik formula sifatida emas, balki kontekstual va madaniy jihatdan shartlangan hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan aniqroqdir.

Diskurs tahlilida ranglar ko‘pincha matnning semantik markazini tashkil etadi. Bir rang yoki ranglar qarama-qarshiligining takroriy qo‘llanishi matnda ma’lum konseptual yo‘nalishni kuchaytirishi mumkin. Masalan, oq-qora qarama-qarshiligi badiiy matnda ezgulik va yovuzlik, yorug‘lik va zulmat kabi konseptual juftliklarni faollashtirishi mumkin. Bunday talqin faqat rangning lug‘aviy ma’nosiga emas, balki butun matnning semantik tuzilishiga tayanadi.

O‘zbek va ingliz tillaridagi rang birliklarini qiyoslashda uch turdagi munosabatni ajratish mumkin: to‘liq yoki yaqin denotativ moslik, qisman semantik moslik va madaniy jihatdan mos kelmaydigan qo‘llanishlar. Birinchi holatda rangning asosiy fizik ma’nosi tarjimada oson saqlanadi. Ikkinchi holatda rang nomi

qo‘shimcha konnotatsiya yoki metaforik ma’no olgan bo‘ladi. Uchinchi holatda esa so‘zma-so‘z tarjima matnning pragmatik yoki madaniy mazmunini yo‘qotishi mumkin [3; 6].

Masalan, o‘zbek tilidagi “oq yo‘l” birikmasining kommunikativ mazmuni ingliz tilida so‘zma-so‘z “white road” shaklida berilganda asl tilga xos tilak ma’nosi to‘liq ifodalanmasligi mumkin. Aksincha, ingliz tilidagi “feeling blue” iborasini ham faqat “ko‘k his qilmoq” tarzida tarjima qilish tabiiy emas. Bunday birliklarda tarjimon rangning denotativ komponentidan ko‘ra, uning konnotativ va pragmatik funksiyasini ustuvor hisobga olishi lozim. Demak, rangli frazeologizmlarning tarjimasida funksional ekvivalentlik muhim metodik mezonlardan biridir.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, rang konseptlari o‘rtasidagi umumiyliklar insonning biologik va vizual tajribasi bilan bog‘liq bo‘lsa, tafovutlarning katta qismi tarixiy, madaniy va diskursiv omillar bilan izohlanadi. Shu sababli rang nomlarini o‘rganishda “universal” va “milliy” qatlamlarni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularning o‘zaro ta’sirini aniqlash ilmiy jihatdan samaraliroqdir [1; 2].

Rang birliklarining semantik va lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etish til o‘qitish metodikasida ham muhim natijalar beradi. Chet tilini o‘rganuvchi shaxs rang nomining lug‘aviy ekvivalentini bilishi bilan birga, uning frazeologik va madaniy qo‘llanishini ham o‘zlashtirishi zarur. Aks holda, grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo kommunikativ jihatdan g‘ayritabiiy yoki noto‘g‘ri talqin qilinadigan ifodalar yuzaga kelishi mumkin.

Tarjimashunoslikda rang nomlari madaniy birliklar sifatida alohida e’tiborni talab qiladi. Tarjimon rangning faqat nominativ ma’nosini emas, balki uning matndagi funksiyasini aniqlashi lozim. Badiiy tarjimada rang obrazni yaratish vositasi bo‘lsa, publitsistik matnda u baholovchi yoki stilistik vosita bo‘lishi mumkin. Shuning uchun rangli birlikni tarjima qilish jarayonida kontekstual tahlil, frazeologik ekvivalentlik va lingvokulturologik moslik birgalikda hisobga olinadi.

Rang nomlarini raqamli kommunikatsiya, reklama va media matnlari doirasida o‘rganish ham istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Zamonaviy kommunikatsiyada verbal rang nomlari vizual rang bilan birgalikda qo‘llanib, multimodal ma’no hosil qiladi. Demak, kelgusidagi tadqiqotlarda rang nomlarining faqat matn ichidagi semantikasi emas, balki tasvir, shrift, grafik belgi va boshqa vizual komponentlar bilan o‘zaro aloqasini ham o‘rganish mumkin.

Rang nomlari tilning leksik-semantik tizimida ko‘p qatlamli va yuqori kommunikativ salohiyatga ega birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning denotativ ma’nosi rangning fizik belgisini ifodalasa, konnotativ, assotsiativ va metaforik qatlamlari insonning hissiy tajribasi, kognitiv faoliyati hamda milliy-

madaniy qadriyatlarini verbal shaklda aks ettiradi. Rang konseptining shakllanishida umumiy insoniy idrok mexanizmlari muhim bo‘lsa-da, uning lingvistik ifodasi va ramziy talqini muayyan til jamoasining tarixiy-madaniy tajribasi bilan shartlanadi [1; 3].

O‘zbek va ingliz tillari misolida rang nomlarining qiyosiy tahlili rang birliklarining bir tomondan universal vizual tajribaga, ikkinchi tomondan esa milliy konseptosferaga tayanishini ko‘rsatadi. Ayniqsa frazeologik va metaforik birliklarda rang nomining lug‘aviy ma’nosi ikkilamchi planga o‘tib, baholash, emotsiya, tilak yoki ijtimoiy munosabatni ifodalovchi vositaga aylanadi. Shu jihatdan rang nomlarini o‘rganish tilshunoslikning semantika va pragmatika sohalari bilangina cheklanmay, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, tarjimashunoslik va til o‘qitish metodikasi uchun ham nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida rang nomlarining o‘zbek tilidagi korpus materiallari asosida statistik chastotasi, janrlararo taqsimoti, frazeologik faolligi va multimodal matnlardagi qo‘llanishini tadqiq etish mazkur yo‘nalishning empirik asoslarini yanada mustahkamlashi mumkin. Ayniqsa, yosh avlod nutqi, ijtimoiy tarmoqlar va reklama diskursida rang konseptlarining transformatsiyasini kuzatish zamonaviy til jarayonlarini tushuntirish uchun muhim ilmiy material beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1969. — 178 p.

2. Kay P., Maffi L. Color Appearance and the Emergence and Evolution of Basic Color Lexicons // American Anthropologist. — 1999. — Vol. 101, № 4. — P. 743–760. — DOI: 10.1525/aa.1999.101.4.743.

3. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. — Oxford: Oxford University Press, 1996. — 500 p.

4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.

5. Leech G. Principles of Pragmatics. — London: Longman, 1983. — 250 p.

6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010. — 506 p.

7. Ungerer F., Schmid H.-J. An Introduction to Cognitive Linguistics. — 2nd ed. — Harlow: Pearson Longman, 2006. — 400 p.

8. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — 376 p.